

Az elfojtástól a primitív tárgykapcsolatok felé

Lust Iván

Ferenczi Sándor, majd később Bálint Mihály és mások a húszas, harmincas évektől kezdve azt tapasztalják, hogy a páciensek egy része nem kezelhető a klasszikus pszichoanalitikus technikával. Ugyanakkor a technika bizonyos módosításaival meglepő felfedezéseket tesznek, és — amellet, hogy súlyos eseteik is kezelhetővé válnak — mélyreható felismeréshez jutnak az ilyen esetek lélektanát illetően (Ferenczi-Rank, 1924, Bálint, 1968). Azóta a pszichoanalízissel foglalkozók egyre erősödő impressziója, hogy a pszichés kórképek fokozatosan megváltoztak. Eltűnőben vannak az úgynevezett klasszikus pszichoneurózisok, mint a hisztéria vagy a kényszerneurózis, és helyükbe a ma határeseti személyiség-szerveződésnek, illetve nárcisztikus személyiségzavarnak nevezett kórképek lépnek.

Erre a lassú kórképváltásra hívja fel a figyelmet Fenichel 1945-ben, és később, a hatvanas években több intézet folytat ilyen irányú vizsgálatokat. Statisztikai vizsgálatok ezeket az impressziókat eddig kevéssé támasztották alá, és az így nyitva maradó kérdésekre később még mi is visszatérünk (Thomä-Kächele, 1976). Mindenesetre figyelve pácienseinket, olvasva az elmúlt évtizedek szépirodalmát és tanulmányozva a kultúra egyéb jelenségeit, egyre erősödik bennünk egy kényelmetlen felismerés. Amit a mozivásznnon prepszichotikus figurák kavalkádjá formájában látunk, azt az úgynevezett általános válságjelenségekben, a társadalmi beilleszkedési zavarok statisztikáiban, a kábítószeres terjedésében vagy az irracionális kultuszában ugyanúgy megtalálhatjuk. Ezek mögött a sokszor riasztó magatartásformák mögött a személyiség mélyreható zavarait feltételezhetjük, és kézenfekvő a feltételezés, hogy az egyéni patológia, a személyiség torzulásai valamit leképeznek, visszatükröznek a kor problémáiból. Azt is feltételezhetjük, hogy egy adott gazdasági-társadalmi struktúra a személyiség alakulásának és torzulásának sajátos lehetőségeit alakítja ki, illetve kiérleli a pszichés zavarok észlelésének új lehetőségeit is.

Kérdésünk: hogyan nyomul be a szubjektumba a társadalom, és hogyan deformálja azt. Kérdés az is, hogy a deformált szubjektum hogyan hat vissza a társadalomra, és hogy egyáltalán képes-e még visszahatni?

Kultúra és személyiség kölcsönhatása maig aktuális és csak részben megválaszolt kérdések halmaza. Ezek iránt a kérdések iránt a pszichoanalízis kezdetben nagy érdeklődést tanúsított, és számos fontos választ is kidolgozott, fokozódó medicalizálódásával azonban társadalmi érzékenysége folyamatosan csökken. A kórképváltozásokkal kapcsolatban szeretnénk néhány klasszikus pszichoanalitikus gondolatmenetet felidézni, és azokat továbbfűzve azt is bizonyítani, hogy a pszichoanalízisnek ma is vannak releváns válaszai a kor és a kultúra által felvetett kérdésekre.

A freudi válasz szerint a kultúra az egyéntől ösztönlemondást követel, ami a család közvetítésével az ödipális konfliktus során valósul meg. A tipikus személyiség-szerkezet elfojtás, azonosulás és felettesén-képződés révén alakul ki. A polgári családban tulajdonképpen két nagy erő, az ösztönkésztetések és a kultúrából fa

kadó kényszerűségek összecsapása dramatizálódik, és a kialakult személyiség szerkezetében örökké hordozza ennek a harcnak a nyomait. Egyén és társadalom viszonyáról a pszichoanalízis dinamikus, konfliktusterhes képet fest, markánsan fogalmazza meg az ilyesfajta összeütközések árát, amit az egyének fizetnek sokféle neurózisukkal, de ugyanakkor némi biztatást is tartalmaz, mivel az így kifomálódó individuum képes lesz bizonyos mértékű autonómiára, konfliktusos, de tartalmas emberi kapcsolatokra és impozáns kulturális teljesítményekre. Hogy mégis freudi kultúrpeszimizmusról beszélünk, az abból a kiábrándító képből adódik, amely a büszke, autonóm polgári individuum után marad, aki — mint Nyíri Kristóf írja — ha a világot olykor kiismerhetetlennek találja is, önmagával, a maga indulataival és gondolataival mindenesetre tisztában van, s ha környezetén, a külvilágon nem mindig diadalmaskodik is, önnön lelki életét legalább az ész világánál szuverén módon alakíthatja (Nyíri, 1980). Ez az individuum jelenik meg úgy a freudi emberképben, mint aki már saját belső világában sem úr többé. Előrevetítve a későbbiek megjegyezzük, hogy ez a pesszimista kép kifejezetten derűsnek fog tűnni egy olyan deformált szubjektum képe mellett, akinek már belső világa sem nagyon alakul ki.

A freudi kultúrpeszimizmus fő gondolatait a frankfurti iskola használja fel egy erősen társadalomkritikai élű pszichoanalitikus szociálpszichológia kidolgozásához.

Lényeges gondolatuk, amire fejtegetéseinket építeni fogjuk az, hogy a Freud által feltételezett antagonisztikus viszony személyiség és társadalom között továbbra is fennáll, csak hogy a modern ipari, technokrata társadalom viszonyai között egyszerűen megfoghatatlanná, láthatatlanná válik (Görlich, 1980).

Az ödipális drámában vágy és törvény ütközik össze, és a személyiség szerkezete az összecsapás kimenetelét rögzíti. A vágy teljesülésre törekszik, amit fantáziáit vagy valódi emberi kapcsolatokban igyekszik elérni. A tiltás, a törvény, a törvény képviselőjével való szimbolikus vagy valódi — mindenesetre személyes — ütközésekben érvényesül.

A hagyományos személyiségszerkezet megváltozása során a dráma minden összetevője átalakul. Megváltozik a vágyak iránya és tartalma. A vágyak primitív kapcsolatformák kialakítását célozzák, végső soron a személyiség önmagára irányuló törekvéseihez keres eszközöket. Megváltozik a tiltás tartalma. Az összeütközés elmarad.

Drámai összecsapás helyett lassú erózió folyik. Az ellenfél meg sem jelenik, és a várakozás közben a szubjektum lerombolódik, ahogyan Vladimir és Estragon Beckett *Godot-ra várva* című színművében. A saját biztonságát és nárcisztikus igényeinek gyors kielégítését hajszoló szubjektum hiába keresi a szembekerülés lehetőségét egy kiüresedett tekintéllyel, akinek létjogosultságát csupán egy közérdekűnek álcázott gazdasági-politikai apparátus igazolja, vagy még az sem.

Az elméleti fejtegetést megszakítva nézzük meg, milyen panaszokkal, problémákkal találkozunk a pszichoterápiás rendeléseken, kórházakban.

Vezető panaszok az érzelmi ellaposodás, kapcsolatok kiüresedése, örömtelenség, érdektelenség a felnőtté válással szemben, bizonytalan, depresszív, kimerülésszerű panaszok, önértékelési problémák teljesítményzavarral, a testi közérzet bizonytalan zavarai, pszichoszomatikus panaszok, technikai értelemben jól működő szexualitás mellett örömképtelenség. Gyerekeknél tanulási nehézségek és magatartászavarok képében jelentkező depressziók és nárcisztikus zavarok, disszocialitás. Gyakori az identitás zavara, szenvedélybetegségek, vagy azokhoz hasonló aktivitás a fogyasztásban vagy a munkában, a társ kapcsolatokban.

A főbiák, kóros félelmek egyre kevésbé irányulnak olyan tárgyakra vagy helyzetekre, amelyek a páciens számára fontos személyeket jelenítenek meg szimbolikusan, inkább a saját test működésével kapcsolatos főbiák jelennek meg, amelyek átmenetet mutatnak a hipochondriás panaszok felé (Moersch, 1978).

Bizonyos személyiség típusokat is itt sorolhatunk fel, amelyek, bár betegként ritkán jelentkeznek, pszichodinamikailag feltétlenül az új típusú pszichopatológia markáns képviselői. Több szerző számos típust ír le, amelyek között csekély különbségeket találunk, mintha ugyanazon jelenségeket próbálnák meg más-más oldalról megragadni. Ilyen a Mitscherlich által leírt *szociálautomata* (Mitscherlich, 1963), az Adorno-féle *manipulatív típus*, Etzioni *inautentikus személyisége* vagy a frommi *piackarakter* (lásd Horn, 1972). Diktatúrákban az „apparátcsik” lehet hordozója ilyen problémáknak. Közös vonásuk a felsoroltaknak, hogy technikai-funkcionális értelemben kiválóan működnek, az adott struktúrához nagyon is jól alkalmazkodnak. Viszonyuk a munkához és az emberekhez technikai-rationális. Kötődési képtelenségükre, súlyos érzelmi zavaraira csak intimebb kapcsolatokban derül fény, vagy éppen az ilyen kapcsolatokra való képtelenségük tűnik fel. Ezek a személyiség típusok az egyén-társadalom dialektika egyik végpontjának karikatúraszerű megjelenítői, amit a túlalkalmazkodás, túlazonosulás fogalmával írhatunk le. Akiknél a személyes emberi kötelék és értékek helyébe az elidegenült munka, a szervezeti cél álrationális valósága kerül, és akik ideologikusan struktúráit csoportok és intézmények primitív csoportdinamikájának áldozatul esve bármikor képesek másokat feláldozni a haladás vagy az eszme győzelmének oltárán.

Ha a felsorolt sokféle panasz és tünet közös vonásait pszichoanalitikus nézőpontból keressük, akkor az ilyen személyekkel folytatott beszélgetések, kezelések tapasztalataira támaszkodhatunk. Itt most el kell tekintenünk a finomabb diagnosztikai kategóriáktól és egészen általánosan a *személyiségzavar-típusú pszichopatológiáról fogunk* beszélni.

Az ilyen páciensekről néhány nagyon jellegzetes tapasztalatot szerezhetünk. Az egyik a terápiás kapcsolat *kialakításának és fenntartásának* sajátos nehézsége, a másik a *határok* problémája, a harmadik pedig a *szimbolizáció* problémáival kapcsolatos.

Pácienseink mintha nem lennének képesek érzelmi kötődésre, ugyanakkor képesek felszínesnek tűnő kapcsolataik mögül nagyon hamar mélyen ambivalens, erős indulatok, szimbiotikus vágyak és az elszakadással kapcsolatos destruktív fantáziák bukkannak fel. Nagyon nehezíti a kapcsolatteremtést és -tartást, hogy a páciensek nem képesek a terapeutát tőlük független, önálló személyként érzékelni. A másik személy csak egyes részvonatkozásaiban létezik számukra, amennyiben ezek a részvonatkozások bizonyos szükségleteik kielégítésére látszanak alkalmasnak. Ebben a viszonyban a terapeuta saját spontaneitása, kreativitása, a személyes autonómia érzése lerombolódik, és végső soron a szakszerű segítségnyújtás lehetőségei kerülnek súlyos veszélybe. Az ilyen betegek kapcsolati zavarai és a világhoz, a másik emberhez való fogyasztói attitűdje is erre a lélektani háttérre alapozódhat.

A nehézségek másik sorát a határok problémájaként fogalmazhatjuk meg. Problematikusak a külső és belső közötti, a terápiás helyzet és a reális élethelyzet közötti és végül a terapeuta személye és a páciens személye közötti határok. Az elsőre példa az a helyzet, amikor a páciens számára a belső történések mintha nem is léteznének, mintha minden kívül, a világban történne. Ebből az a fenyegetés adódik, hogy mindaz, ami a páciensben belül zajlik, nagyon könnyen megtörténhet kívül, a valóságban is.

A terápiás helyzet fenntartása, „mintha” jellegének megőrzése és megnyugtató elválasztása a reális élethelyzettől szintén krónikus gondja az ilyen terápiáknak. A páciensek gyakran teljesen értetlenül fogadják a terapeuta ilyen irányú igyekezetét, abban sokszor fenyegetést, visszautasítást fedeznek fel. A sokszor kaotikus életesemények és a páciens szintűgy kaotikus belső világának kvázi-pszichotikus összemosódása jól megfér egyfajta pszeudonormalitással, amely elfogadható — mármint társadalmilag elfogadható — működést tesz lehetővé. A terápiás helyzet létrehozása, külső és belső szétválasztása ezt a pszeudonormalitást fenyegeti, és a páciens konfrontálja saját belső zűrzavarával, illetve arra készíti, hogy az életét elborító események áradatát saját belső világaként ismerje fel.

A szimbolizáció zavaraira az a jelenség utal, amikor érezzük és látjuk, hogy a panaszoknak, tüneteknek, életeseményeknek — látszólag — nincsen szimbolikus jelentése, csak azt jelentik, amik, és nem valami mást is. A pszichoneurózisok tünetei belső, intrapszichés konfliktusokból származnak, a kezelés során megfejthetők, a megfejtés során személyekre irányuló libidinózus és agresszív vágyfantáziák, ezekkel kapcsolatos szorongások és elhárítások tárulnak fel.

A fentiekben említett pácienseknél azonban mintha nem is lenne intrapszichés konfliktus, mintha minden a külvilágban zajlana. Sokszor a bőven és határok nélkül áradó tudattalan anyag okoz gondot, mivel nem visz közelebb a feldolgozáshoz és megértéshez, hanem elmondásuk során, míg a terapeutára zúdítja vad fantáziáit, alkalmat adnak a páciensnek arra, hogy különféle primitív, archaikus tárgykapcsolati fantáziáit regresszív módon kiélhesse a terápiás helyzetben. Máskor pedig az okoz gondot, hogy a páciens belső úrról számol be, nincsenek pszichés tartalmai, amiket elmondhatna.

Mindez persze sajátos terápiás-technikai konzekvenciákkal is jár, amelyeket itt nem részletezhetünk. Annyit említünk csak meg, hogy az ilyen pszichopatológia kezelésénél különös jelentőséget kap a viszontindulatáttétel, a terápiás helyzet fenntartása és a terapeuta mentális működése, amellyel mintegy pótolja a páciensből aktuálisan hiányzó pszichés struktúrákat.

A személyiségzavar-típusú pszichopatológiai tovább vizsgálva néhány általánosítást tehetünk. Jellegzetes az ilyen pszichopatológiánál a *felettes én defektusa* (Grünberger, 1974, Lowenfeld, 1970). Ennek három összetevőjét találjuk:

- a korai szülő-gyermek kapcsolatból lecsapódó, úgynevezett archaikus felettes-ésrészek felnőttkorban is tovább élnek;
- a viselkedést irányító tradíciók, tiltások, értékek nem válnak belsővé;
- az éniideal, amilyenné a személy válni szeretne, elveszti orientáló funkcióját, kiüresedik. Tekintélyfigurák helyett a sikeresség, hatékonyság vágyképei, gyorsan változó, a tömegkommunikáció által közvetített figurák töltik ki.

A másik jellegzetesség az *én gyengesége*, az énhatárok bizonytalansága. A harmadik jellegzetesség az *érett, libidinózus, kölcsönösséget feltételező kapcsolatokra való képtelenség*. Helyét a korai, úgynevezett primitív tárgykapcsolatok mintájára szerveződő emberi kapcsolatok foglalják el. Ezek jellemzőit a terápiás kapcsolat nehézségeinél már részben felsoroltuk. Kiegészítőleg jegyezzük meg, hogy az ilyen kapcsolatokat a lelki fejlődés korai szakaszaiból származó lelki munkamódok és úgynevezett archaikus elhárítások jellemzik.

A továbbiakban magyarázatot keresünk az eddig vázolt típusú pszichopatológia kialakulására és az ilyen kórképek számának feltételezett növekedésére egy pszichoanalitikus szociálpszichológia szemszögéből. A társadalmi-gazdasági struktúra az anyai gondoskodás, a családi szocializáció töröközegen át érvényesíti hatását a kialakuló személyiségre, majd a későbbiekben a másodlagos szociál-

záció és a kortárs csoport közegein át. Ha a lehetséges változásokat végiggondoljuk, akkor feltételezhetjük, hogy megváltozott:

- a korai gondoskodás jellege, tartalma;
 - az anyai személyiség;
 - a primer család szerkezete, működésmódja;
 - az apa szerepe, részvétele a család életében;
- az intézményi szocializáció aránya és minősége a korai szakaszban és a kisgyerekkorban.

Mindezek a később részletezendő változások oda hathatnak, hogy megnövekszik a korai, preödipális kor jelentősége, megváltozik az ödipális fejlődési szakasz lefutása. A sokféle lehetőség közül itt csak az anyai személyiségről és az apa szerepéről teszünk megjegyzéseket.

Az anyai személyiség és a korai gondoskodás minősége sokat vitatott téma a mai napig. Empirikus vizsgálatok igyekeznek egyaránt alátámasztani és cáfolni a korai élmények kómemző szerepét, az ide vonatkozó pszichoanalitikus feltevések érvényességét (Ernst, 1988). Ezt a vitát itt nem részletezhetjük, és az anyai gondoskodás fontosságához, egyúttal a lehetséges változások jellegéhez egy szempontot emelünk csak ki. A gondozási, táplálási szokások, az anya személyes érzékenységei és érzéketlenségei, nyelvi készsége, tudatalan fantáziái és vegetatív reakciói, értékei, előítéletei hozzák létre azt a világot, amellyel a csecsemő a maga sajátos adottságaival kölcsönhatásba lép. Nagy jelentőségű itt az, hogy az anya képes-e felnövekvő gyermekére mint önálló, egész személyre reagálni, vagy — mint az a gyakoribb eset — a gyermek inkább az anya lelki ökonómiájában betöltött funkciók hordozója lesz csupán. Kielezve vetődik fel az a kérdés, képes-e az anya valamely külső vagy belső erőforrásra támaszkodva meghaladni azokat a szocializációs korlátokat, amelyek őt magát is meghatározzák? Sommásan azt gondolhatjuk, hogy egyre több rosszul szocializált anya nem képes erre.

Néhány megjegyzés az apa megváltozott szerepéhez. Pszichoanalitikus megfigyelések szerint az apának már a preödipális korszakban is jelentős szerep jut a család életében. Egyrészt — kielégítő kapcsolat és jelenlét esetén — érzelmileg támogatja az anyát funkcióinak megfelelő gyakorlásában. Másrészt — és ez nagyon lényeges — támogatja a gyermeket a szimbiotikus kötelékből való kibontakozásban. Ahogyan egy kritikus tollú szerző fogalmazott, az apa az, aki behozza a külvilág friss levegőjét a szimbiotikus kapcsolat fülledtségébe. Távolléte, kivonódása a családból megnöveli az anya terheit, felerősíti érzelmi nehézségeit, így megterhelődik az anya-gyermek kapcsolat, megnő az esélye az ambivalens-szimbiotikus kötelék fennmaradásának. Fontos szerep jut az apának az ödipális korban is. Távolléte, elégtelen működése az azonosítás és a felettesén-képződés zavaraihoz vezet. A preödipális kor problémái megoldatlanul mennek át az ödipális szakaszba, amely szintén lezáratlan marad. A távollévő vagy gyenge apa nem tud segíteni gyermekének az agresszív és libidinózus késztetések feletti uralom megszerzésében (Lowenfeld, 1970).

A polgári család és annak szocializációs sémája már alig működik — írják német szociálpszichológusok. Az apa jogú társadalom elvesztette dicsfényét, az apa mint dolgozó láthatatlanná vált, történetileg degradálódott. Identifikációs kínálata — még ha jelen is van a családban — gyenge (Hom, 1972).

Nehezíti a helyzetet a nevelési elvekben és a kultúrában általában is megnyilvánuló permisszivitás, ami a büntetlen vágykielégítés lehetőségét sugallja. Mindez az elfojtás és a szublimáció kialakulását akadályozza, és kiszolgáltatja a fejlődő személyiséget saját belső késztetéseiére (Lowenfeld, 1970).

A tipikus mintázat, amivel találkozunk, a következő: az első életevek után is eleven szimbiotikus problémák, hiányzó, vagy lezáratlan ödipális szakasz, megoldatlan serdülőkori fejlődési feladatok és az összes lezáratlan fejlődési szakasz jellemző lelki munkamódjainak, konfliktusainak folyamatos jelenléte a felnőttkorban. Amikor az egyén valakivel kapcsolatba lép, mindezen késztetések, félelmek és elhárítások jelen vannak, és akadályozzák az érett kapcsolat kialakítását.

A személyiségzavarokat alakító hatások másik csoportja akkor lép működésbe, amikor az elmondottak szerint hiányosan felszerelt személyiség megjelenik a másodlagos szocializáció intézményeiben, a társadalmi munkamegosztásban és a fogyasztás színterein. Itt a hatások olyan sorozatára kell gondolnunk, amelyek mintegy megteremtik a korábbi szakaszban megalapozott pszichopatológia kibontakozásának, kulturálisan megformált megjelenésének feltételeit, sőt, a pszichopatológiai bizonyos értelemben funkcionalizálják, a fennálló termelési-fogyasztási struktúra működésében hasznosítják.

A személy, a szubjektum lehetőségeiről a posztindusztriális társadalom viszonyai között a pszichoanalitikus szociálpszichológia igen borúlátóan nyilatkozik, és ehhez képest a századforduló pszichoanalízisének kultúrpeszsimizmusa még kifejezetten üdítően hat. Az elméleti probléma, amit meg kell oldani, nem könnyű: valahogyan kapcsolatba kell hozni a módosított pszichoanalitikus technikával feltárható archaikus lelki jelenségek világát a marxizáló, kritikus társadalomlélektan által megragadott társadalmi, termelési-fogyasztási és kulturális jelenségekkel. A kulcsot az a gondolat kínálja, mely szerint személyiség és kultúra Freud által feltételezett antagonizmusát nem csupán az ösztönkésztetések és a kultúra által ránk kényszerített lemondások közötti konfliktusban kell keresnünk, hanem a kultúra hatását felfedezhetjük a szubjektum legbensőbb rétegeiben is. Ebben a felfogásban a társadalom alakító vagy deformáló hatása még a tudattalan tartomány, az ösztönszféra figuráit is meghatározza (Görlich, 1980).

Keressük tehát azokat a pontokat, ahol a preödipálisan fixált, primitív tárgykapcsolatokban saját magát hiába keresgélő szubjektum pszichés hiányállapotai és a posztindusztriális társadalom szerepkínálata, fogyasztási és önmegvalósítási lehetőségei egymásra találhatnak. A számos lehetőségből itt most csak kettőt próbálunk meg vázolni. Az egyik *a függőség-infantilizáció-politikai apátia* témakör, a másik a deformált szubjektum kiaknázása *a fogyasztás* területén.

A fejlett, technokratikus államban az államapparátus és az egész politika funkcionálizálódik, technikai kérdések megoldásával, funkciózavarok kiküszöbölésével foglalkozik. Feladata a termelés és fogyasztás zavartalan üzemelésének biztosítása, a gondoskodás. Ez a szubjektumot fokozódó mértékben függőségbe hozza, infantilizálja. Az állampolgárok lojalitását a szabadidő növelésével, a fogyasztási lehetőségek bővítésével biztosítja. Ezt nevezik *disztributív pacifikációnak*, a fogyasztási javak elosztásával megvásárolt nyugalom technológiájának. Ebben a struktúrában a személy csak mint funkcióhordozó jelenik meg, a technokrata állam a szubjektumhoz csak mint dologhoz, kalkulálható, menedzselhető tényezőhöz képes viszonyulni. Az egyén számára a társadalomban való részvétel egyetlen formája — az elidegenedett munkán kívül — az egyéni kívánságok kielétele lesz. Ennek biztosításával kárpótolja az állam, amiért sem igénye, sem pedig lehetősége nincsen többé a sorsát meghatározó társadalmi-politikai folyamatokban eligazodni, vagy a politikai aktivitás valamilyen formájával netán ellenőrizni ezeket a folyamatokat. Ez a függőség sajátos, regresszív attitűdöket táplál, és a fogyasztás-termelés körforgásában való részvétel útján gyors, praktikus vágykielégítést, a függőségi igények maradéktalan kielégítését igéri (Hom, 1972).

Ha a századforduló liberális emberképét a freudi felismerések azzal ásták alá, hogy könyörtelenül rámutattak a tudattalan tényezők meghatározó szerepére, akkor az így kialakított, kétségtelenül feszültségekkel és belső konfliktusokkal terhelt emberképét az új felismerések birtokában kénytelenek vagyunk tovább rombolni. A tudattalan tényezők archaikus, időtlen jellegét is fel kell adnunk — és így el kell szakadnunk egy némi pátoszt még köleszövő tragikus sorsszerűség illúziójából. Fel kell ismernünk legmélyebb személyes késztetéseinkben is a mindenkori termelési-fogyasztási struktúra érdekösszefüggéseinek torzító hatását. Amikor a fogyasztás piaca bármely archaikus, preödipális struktúrájú vágyunk gyors, technikailag kifogástalan és biztonságos kiélését szavatolja, akkor a társadalom új és minden eddiginél invazívabb módon avatkozik be lelki fejlődésünkbe. A századforduló riasztó felfedezése az volt, hogy az én nem úr saját házában. A mostani századvég riasztó felfedezése talán az lesz, hogy mind a saját ház, mind pedig az ott zajló folyamatok olyan társadalmi-politikai folyamatok termékei, melyekben az én legfeljebb csak statisztaként lehet jelen, és aggályosan kultivált látszatautonómiája is csupán piacképességének fenntartásához szükséges tényező.

Kialakul egy riasztó egybeesés, ahogyan a külvilág visszatükrözi, megjeleníti a szubjektum belső világát a maga széttöredezettiségeivel, pusztulással fenyegető lehetőségeivel, belső ürességével, késztetéseinek integrálatlanságával, az elveszettség és tehetetlenség élményeivel.

A csapda ott van, hogy azok a viszonyok, melyek között a szubjektum mint dolgozó és fogyasztó működik, felerősítik meglévő lélektani zavarait, ugyanakkor a fogyasztás területén messzemenően kiaknázzák azokat. A kínzó belső üresség betöltésére egész iparágak szerveződnek. A tehetetlenség élményére, ami a dolgok feletti uralom elvesztése nyomán keletkezik, az erő és a kompetencia élményét kínáló iparcikkek tömegét ajánlják. A fogyasztás szolgálatába állítható az identitáséhség is. A popkultúra és a filmipar biztonságot és önbizalmat nyújtó pótagonosulási mintákat szállít olyan figurák képében, akikkel a kiüresedett éniideal feltölthető.

A fogyasztást serkentő szerzési mánia a megszerzett javak révén egyfajta áru-identitást köleszönöz. A primitív tárgykapcsolatok szintjén megrekedt emberi kapcsolatokban az egyén saját értékének, testi közérzetének, narcisztikus egyensúlyának fenntartásával bajlódik. Önszeretetét, hipochondriás aggodalmait az egészségipar és a kozmetikai ipar hasznosítja. Az öningerléssé degradálódó szexualitás a pornográfia piacát táplálja. Az emberi kapcsolatok csődjére, az intimitásra való képtelenségre az „instant intimitást” kínáló csoportmódszerek és egyéb megváltó pszichoterápiás irányzatok piaca épül.

Bizonyos primitív elhárításokat — mint például a hasítást — az elidegenült munka folyamatában lehet jól hasznosítani. Más archaikus lelki munkamódokra bizonyos ideológiákat építenek a mindenkori ellenségkép kialakításakor és társadalmilag hatékony mozgatóerővé tételekor. De vannak a deformált szubjektum hasznosításának egyéb lehetőségei is. Így például a meggyengült én számára a termelés és fogyasztás szférájában a szereppel való túazonosulás kínálkozik. Ennek nagy előnye, hogy a bonyolult körülményekhez való alkalmazkodást szinte automatizálja, és ezzel az egyén zavartalanabban funkcionálhat. Másrészt hiányzó én-funkciókat pótol, és egyúttal feleslegessé is teszi kialakulásukat. Harmadrészt narcisztikus bevétellel kecsegtet az „én olyan vagyok, aki kiválóan tölti be szerepét” értelemben, szinte függetlenül ennek a szerepnek a mindenkori konkrét tartalmától (Parin, 1977).

A felsorolt példák láttán nehéz elhessegetni azt a gondolatot, hogy bizonyos típusú gazdasági-társadalmi berendezkedésnek bizonyos típusú személyiségekre

van szüksége. A harmincas években elkezdődött kulturális antropológiai vizsgálatok igyekeztek ezt a gondolatot empirikusan is igazolni. Ennek az egész gondolatmenetnek van azonban egy buktatója, amelyet önkritikusan is fel kell vetnünk, mégpedig az, hogy — szerencsére — a társadalmak élete nem megy ennyire tervezhetően és racionálisan. Az ésszerű társadalomtervezés, amely egyszerre számol az egyének szükségleteivel és a gazdaság állapotával, olyan illúzió, amely mint egy jobb kor utáni vágyakozás bukkan fel, és legfeljebb legitimációs válság idején teszi eladhatóbbá a mindenkori gazdasági-politikai stratégiákat.

Visszatérve eredeti gondolatmenetünkhöz, Klaus Hornra fogunk hivatkozni, aki szerint a klasszikusan strukturált, lezárt ödipális fejlődési szakasszal rendelkező személyiségre — aki képes érett, libidinális tárgykapcsolatokra, és képes szeretni, valamint dolgozni — csak az eredeti tökefelhalmozás és a szabadversenyos kapitalizmus idején van szükség. A kereslet megváltozására az egyén válasza — Horn szellemes megfogalmazásában — egyfajta libidinális beruházási stop. Az egyén nem létesít érett, libidinális kapcsolatokat, hanem primitív tárgykapcsolatokra való készségével és önszeretetével konjunktúráteremtő fogyasztóként jelenik meg a fejlett ipari társadalom nárcisztikus butikjában (Horn, 1972). A szimbolikus értékekhez való ragaszkodás, az erős identitás, az értelmes, politizáló életforma igénye csak rontaná az üzletmenetet.

Végezetül még két kérdéskör merül fel. Az egyik az, hogy milyen mértékben érvényesek az elmondottak a szocialista típusú társadalmakban? A másik kérdéskör bizonyos mértékig az eddig elmondottak érvényességét teszi bizonytalanná, mivel arról szól, hogy esetleg mindezen újnak tűnő pszichopatológiai jelenségek egyszerűen az emberi létezés lehetőségeihez tartoznak, és más alakban eddig is jelen voltak a kultúrában.

Mindkettőre megkísérlünk rövid és vázlatos választ adni.

Lényegesnek tartjuk, hogy tévedés a diktatórikus rendszereket egyszerűen patriarchálisnak tartani.

A hatalom mindenhatósága, a személyes autonómia hiánya, a biztonság problémái, az ellátási nehézségek egyértelműen egy függőségi és orális tematikát körvonalaznak. Egyén és hatalom viszonya egy fenyegető, archaikus anya-gyermek kapcsolatra emlékeztet, és ezen nem változtat az, hogy a politikát szinte kizárólag férfiak csinálják. A lojalitás biztosítása fogyasztási javakkal itt a kedvezményezett szűkebb körére érvényes, a többiek lojalitását fenyegetéssel vagy a meglévő biztonság és szerény javak garantálásával lehet biztosítani. Az ilyen viszonylatok éppúgy, vagy talán nagyobb mértékben infantilizálnak, mint a fejlett ipari társadalmakban. A hiányállapotok bizonyos énfunkciók fejlődését támogatják, és emiatt az úgynevezett nyugati országok polgáraihoz képest gyakran primitív talpraesetségünk tűnik fel.

Ami az identifikációs kínálatot illeti, ez a polgári társadalmakból ismert folyamatok miatt is gyengül, de még tovább gyengíti, szinte megszünteti a politikai-társadalmi hazugságok többgenerációs sorozata.

Az anyák jelenléte a korai gondoskodásban évtizedekig lényegesen kedvezőtlenebbül alakult, mint a fejlett ipari társadalmakban. Az apák pedig talán még kevésbé tudnak jelen lenni a családi élet színterein, mint másutt. További részletezés nélkül úgy vélem, hogy nincsen okunk reménykedni, hogy a bemutatott személyiségzavarok kialakulására a mi viszonyaink között kisebb lenne az esély. Tudni lehet azt is, hogy az eddigiekben vázolt, helyenként talán nagyon is pesszimista kép a fejlett ipari társadalmakban két évtizeddel ezelőtti állapotokra lehetett érvényes, és azóta elindult néhány ígéretes változás is. Hazai aktualitását a fentieknek éppen az adja meg, hogy jelenlegi tendenciáink és célkitűzéseink ép-

pen egy olyan társadalmi-gazdasági állapot megteremtését tüntetik fel ígéretesnek, amely más országokban az elmúlt évtizedekben a vázolt problémák kialakulásához vezetett.

Az új típusú pszichopatológia időtlenségére sok minden utalhat, így például a pszichopátia-fogalom pszichiátriai használata, ami eléggé régi keletű. Nyilván nincsen okunk feltételezni, hogy a pszichés struktúrák kialakulása egy-két évszázaddal ezelőtt más alapvető törvényszerűségek szerint ment volna végbe, mint manapság. Azt is gondolhatjuk, hogy a személyiség bizonyos torzulásai, mint örök emberi lehetőségek, mindig is adottak voltak. Amit ehhez hozzátehetünk, az talán az, hogy a fentebb részletezett társadalmi-gazdasági feltételek lehetővé tették, hogy bizonyos típusú problémák kulturális jelenségként, a piac által is támogatott módon jelenhessenek meg.

Befejezésül még egy gondolat. A klasszikusan strukturált személyiségű polgári individuum felemlgetése nem valamiféle nosztalgia egy letűnt történelmi korszak után.

A jól működő felettes én, az erős én és a fejlett elhárító mechanizmusok hiányában a személyiség teljesen kiszolgáltatottá válik az általa mozgásba hozott, de már nem ellenőrzött társadalmi-gazdasági folyamatoknak, amelyek könnyörtelenül benyomulnak a hiányzó lelki struktúrák helyére. Ezáltal elvész a szubjektum azon képessége, hogy saját valódi érdekeit, személyes emberi kapcsolataira épülő közösségeinek szükségleteit felismerje, és azokért eredményesen harcba szálljon.

Egy emancipatorikus indíttatású pszichoanalitikus szociálpszichológiának egyik fő feladata éppen az, hogy erre a veszélyre felhívja a figyelmet, és eszközöket dolgozzon ki, melyek segítségével a szubjektum és közösségei úrrá lehetnek az őket konstruáló folyamatok felett.

Irodalom

- Dalint, M.** (1968): *The Basic Fault. Therapeutic Aspects of Regression*. London, Tavistock.
- Ernst, C.** (1988): Are early childhood experiences overrated? A reassessment of maternal deprivation. *Eur. Arch. Psychiatr. Neurol. Sci.* 1988,237:80-90.
- Fenichel, O.** (1945): *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. New York, Norton.
- Ferenczi S. - Rank, O.** (1924): *Entwicklungsziele der Psychoanalyse*. Wien, Int. Psychoanal. Verlag.
- Görlich, B.** (1980): *Der Stachel Freud*. Frankfurt/M, Suhrkamp.
- Grünberger, B.** (1974): Gedanken zum frühen Über-Ich. *Psyche*, 28.1974. 508-529.
- Horn, K.** (1972): Bemerkungen zur Situation des „subjektiven Faktors“ in der hochindustrialisierten Gesellschaft kapitalistischer Struktur. in: Horn, K. (szerk.): *Gruppendynamik und der „subjektive Faktor“*. *Repressive Entsublimierung oder politisierende Praxis*. Frankfurt/M, Suhrkamp.
- Lowenfeld, H. u. Y.** (1970): Die permissive Gesellschaft und das Über-Ich. *Psyche*, 24.1970.706-720.
- Mitscherlich, A.** (1963): *Auf den Weg zur vaterlosen Gesellschaft*. München, Piper Verlag.
- Moersch, E.** (1978): Sozialpsychologische Reflexionen zum Symptomwandel psychischer Störungen. *Psyche* 32.1978.403-419.
- Nyíri K.** (1980): A liberális antropológia alkonya, in: Nyíri K.: *A monarchia szellemi életéről*. Filozófiatörténeti tanulmányok. Gondolat, Budapest.

Parin, P. (1977): Das Ich und die Anpassungsmechanismen. *Psyche* 31.1977.481 - 515.

Thomä, H., Kächele, H. (1976): Bemerkungen zum Wandel neurotischer Krankheitsbilder. *Psychoter. med. Psychol.* 26.1976.183-190.

Lust Iván

Faludi utcai Gyermek- és Ifjúsági Pszichoterápiás Szakrendelő

1131 Budapest

Faludi u. 5.